

azt, amit hittek, nehogy az istenkáromlás ellen hozott törvényt ismét alkalmazni kezdjék s ép ellenük. E félelemnélküli bajnoka a szabad gondolkozásnak és a szólás-szabadságnak a liberális disszenterek lelkében felszította a bátorság tűzét. Sokat tett ariánizmusuk leküzdésére s minthogy ő maga nyíltan hirdette az unitárius elveket s vallotta az unitárius nevet, a liberális disszenter egyházközségek közül sokan követték példáját. Segített a legkorábbi szervezetek kiépítésében, hogy a szétszórt és egyöntetű munkára képtelen szabadelvű egyházközségeket közös munkálkodásra bírja. Mint legtevékenyebb írójuk és szócsövük, ráébresztette őket arra, hogy az angol egyházzal és az orthodox disszenterekkel szemben mi az ő hivatásuk. Ilyenformán az angol unitarizmus szendergő testét tevékeny életre ébresztette, tagjaiba új lelket és meggyőződést leheltet s mind ezért igazán megérdemli, hogy Lindsey-vel együtt, a modern unitarizmus két megalapítója egyikének nevezzük. Erről a modern unitarizmusról, amint az élt és fejlődött a XIX. században, fogunk beszélni a következő fejezetben.

XXXIII. FEJEZET.

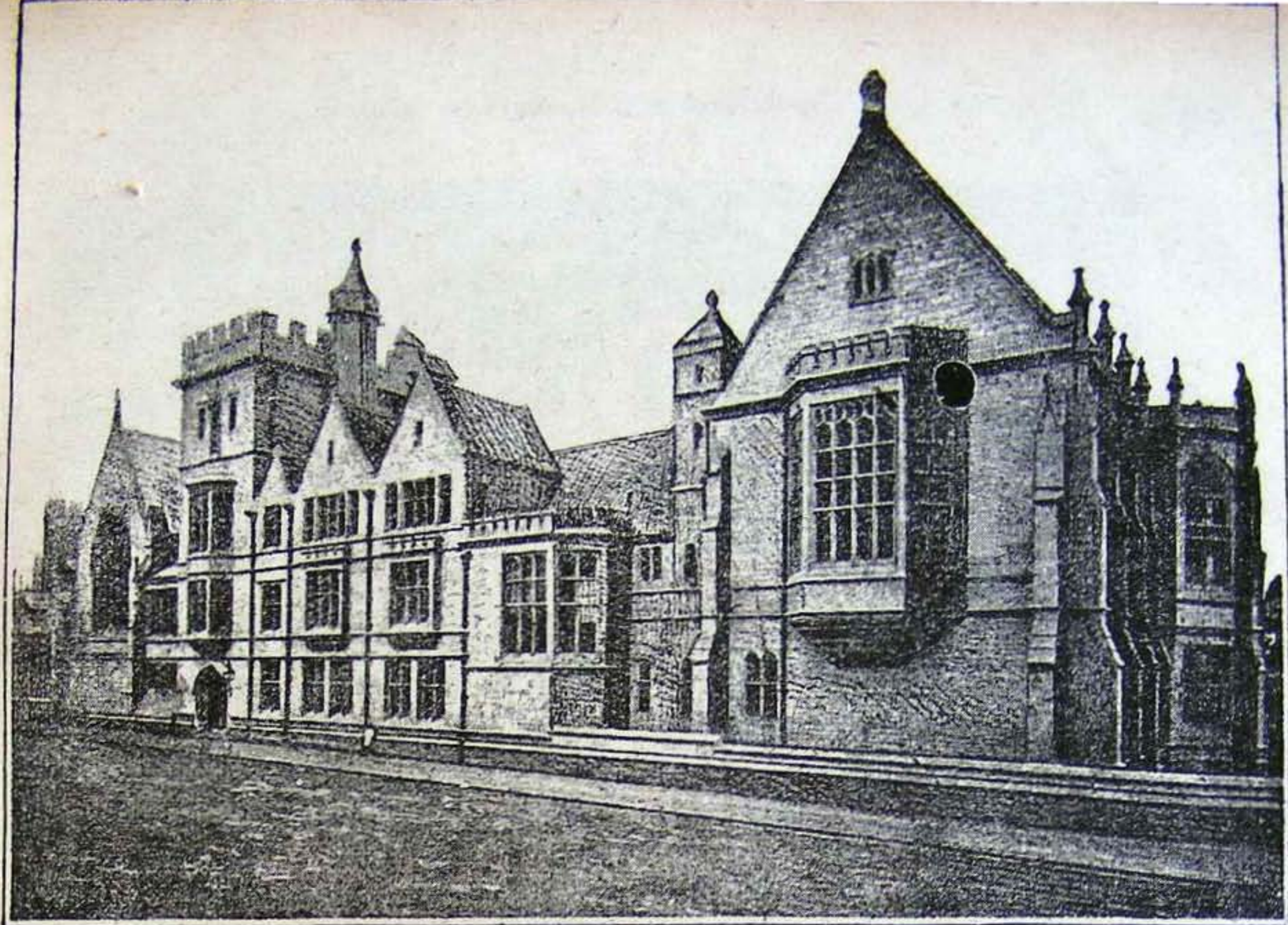
Az angol unitarizmus a tizenkilencedik században.

Bár az angol unitarizmus kifejlődését ismertető történetünk már több mint másfél évszázadot ölel magába, annak Biddle első határozott kísérlete óta mindezideig mégsem volt minden egyházközséget magába fogadó szervezete. Igaz, hogy e történet az ország törvényeinek állandó üldözése és az angol egyház, valamint a disszenterek egy részének egyre megújuló gyűlölködése között élet-halál harc vívásáról ad számot, ugyanakkor azonban bizonyosságot tesz arról az egyre mélyülő vallásos meggyőződésről is, mely az unitarizmust minden elnyomással és balsorssal szemben megoltalmazta. A XIX. század azonban örvendetesebb eseményeket hozott az unitarizmus számára. Az unitáriusokat üldöző törvényeket eltörlik, hosszú küzdelem után elnyerik a teljes polgári egyenjogúságot, a felekezetek ellenzése is sokat veszít ellenük tanúsított élességéből s a mozgalom megszervezkedik, hogy Anglia vallásos életének szerves részeként foglaljon helyet a felekezetek között.

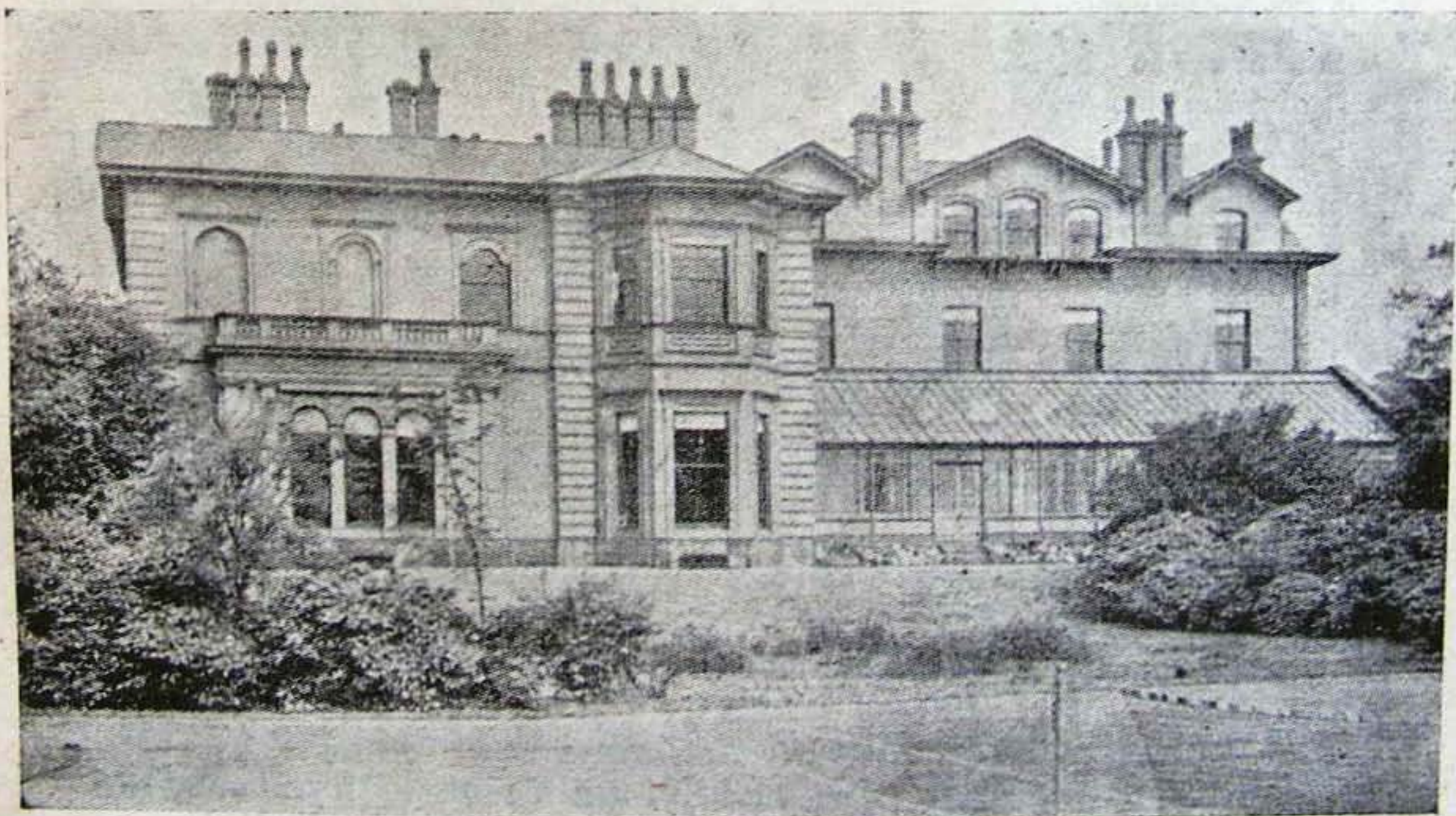
Ezt a szervezkedést különben három kimagasló egyén munkájának kell tulajdonítanunk. Előbbi két fejezetünkben szóltunk már az első kettőről: Priestleyről, aki a szabadelvű disszenterek közül és Lindseyről, aki az angol egyházból lépett az unitarizmus felé vezető útra. A triumvirátus harmadik tagja egy harmadik közületből jön, az orthodox disszenterek közül. Ő az első, aki közülök lemond fontos és szép állásáról, hogy lelkiismerete szavát követve, az unitáriusok mellé álljon. Neve Belsham Tamás s munkájának eredménye a felekezetté szervezett unitarizmus lesz. Jön, hogy folytassa Priestley munkáját, a gondolkozást rendszeresítse, a világgal szemben védelmezze az unitarizmust s a támadásokra megfeleljen.

Belsham Bedfordban született 1750-ben, mint egyik disszenter lelkész fia. Lelkészi pályára nevelik, így kerül Daventry akadémiájára, hol előtte egy nemzedékkal Priestley is tanult. Tanulmányai elvégzése után az independens (kongregacionálista) egyház lelkésze lesz, de alkalmi prédikálgatása mellett főképp tanítással foglalkozik az akadémián. Őszintén orthodox, bár nyílteszű ember, minden kérdést több oldalról vizsgál meg s erre ösztönzi tanítványait is. E módszere vezeti a szigorú trinitarizmustól Dr. Clarke ariánizmusa felé, később pedig, mialatt az unitárius írásokat tanulmányozza, hogy megcáfolhassa azokat, végül is elfogadja az unitárius elveket Priestley értelmezésében. Mikor idáig ér, lemond tekintélyes állásáról (1789), pedig akkor már az akadémia dékánja volt, s megvallja hitét, olyan időben, amikor, mint maga mondta „a világ még mindig valami szörnyfélének tartott minden szociniánust”.

Lindsey lemondása nem tett valami nagy hatást a disszenterekre, Belsham példája azonban, ki igen nagy tiszteletben részesült közöttük, nagy befolyást gyakorolt rájuk, hogy vallják meg nyíltan szabadelvű nézeteiket. Ámbár Belsham, mikor lemondott, még semmi biztosat sem látott maga előbb jövőjére nézve, mégsem maradt az utcán, mert nemsokára a Hackney-ben létesített unitárius akadémia tanárává választották, hol ő közeli barátságba került Lindsey-vel és később Priestley-vel is. Mikor pedig Priestley Amerikába költözött, Belsham lett az utóda, mint az ottani unitárius egyházközség egyik lelkésze. Végül pedig 1805-ben, Dr. Disney visszavonulása után, ki Lindsey utóda volt az Essex Street Chapel-nél, Belsham-ot hívták meg erre a befolyásos és fontos állásra. Itt prédikált aztán 1829-ben bekövetkezett haláláig, igen nagy hírre téve

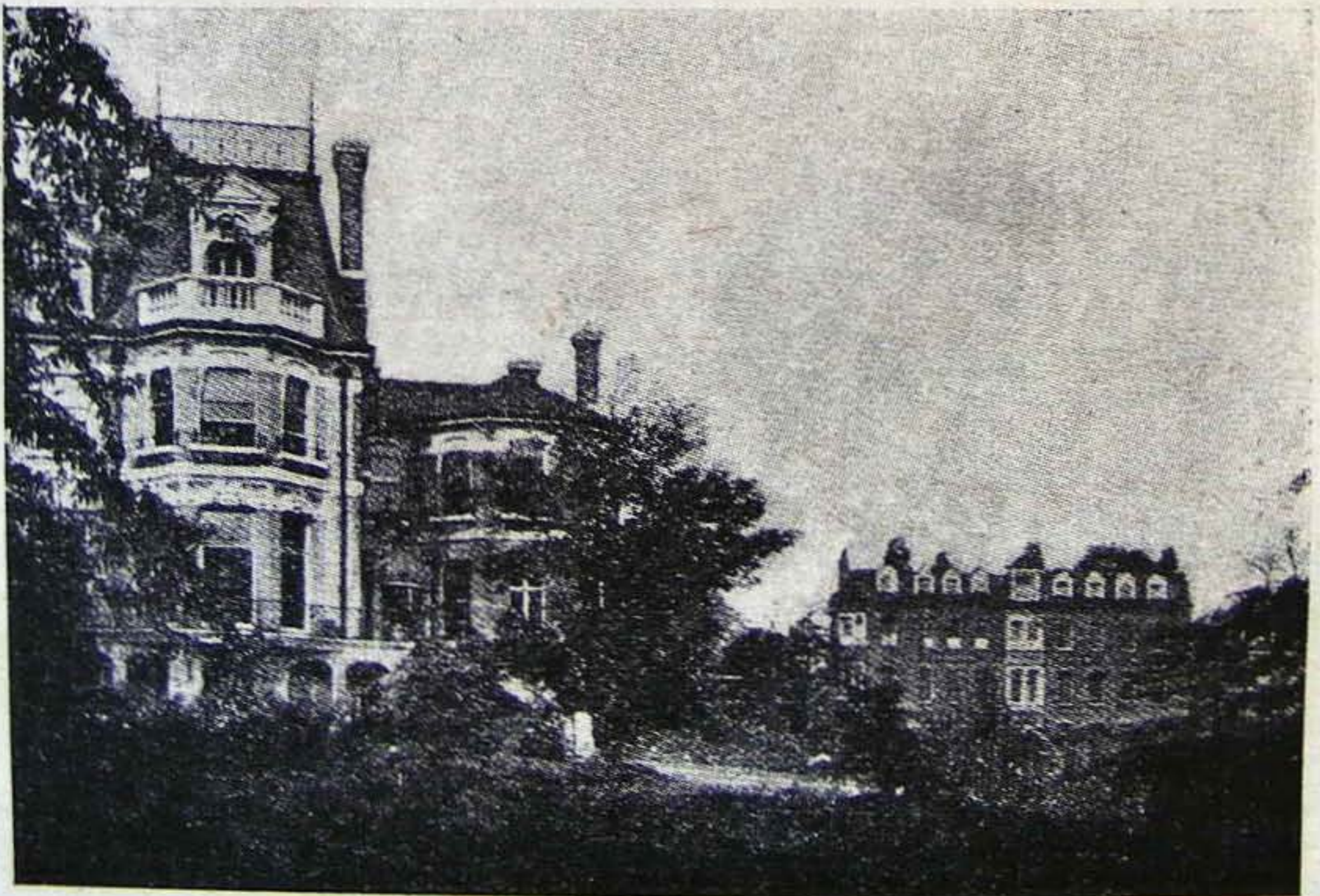
A „Manchester College“ Oxfordban. Az angol unitáriusok egyik lelkész-képző intézete. Alapították 1786-ban Manchester-ben, s York és London után végül is Oxfordban nyert végleges székhelyet.

A „Unitarian College“ Manchesterben. Az angol unitáriusok másik lelkész-képző intézete. Alapították 1854-ben.

A „Channing House School“ (London) 1891-től.
(Alapított 1885-ben).

A „Channing School“ (ahogy ma nevezik) épületei 1935-ben.
Mindkét formájában sok erdélyi unitárius leánynövendék
otthona volt, kik ott a Sharpe-ösztöndíjon tanultak.

szert, mint szónok, aki teológiai kérdésekről és mindennapi problémákról egyforma jártassággal tudott értekezni, úgy, hogy tehetsége és állása révén nemsokára az unitáriusok vezetőjének ismerték el.

1783-ban már történt egy félénk kísérlet arra, hogy az unitáriusokat egy szervezetbe tömörítsék a „Society for Promoting Knowledge of the Scriptures” (A Szentírás ismeretét előmozdító társaság) c. egyesület keretei között, ez a szervezet azonban sohasem virágzott különösebben, alig tett egyebet, mint, hogy kinyomtatott egy szabadelvű kommentárt (Bibliamagyarozatot), főképen pedig nem volt semmi felekezeti színezete, aminthogy akkoriban még nem is volt felekezet, mely hozzátartózhatott volna.

Belsham tehát, az új megtértek lelkesedésével, hozzálátott, hogy egyesítse a szétszórt szabadelvű szervezeteket az unitárizmus terjesztésére. Lindsey és Priestley szívből melléje állottak s így 1791-ben megalakult a „Unitarian Society for the Promotion of Christian Knowledge and the Practice of Virtue by the Distribution of Books”, (A keresztény ismeretek előmozdítására és az erények gyakorlására könyvek szétosztása által közremunkáló unitárius társaság), melyet azonban röviden csak „Unitarian Society” (Unitárius Társaság), vagy „Unitarian Book Society” (Unitárius könyvtársaság) néven emlegettek. Belsham nem volt hajlandó megtérni, hogy a társaság kiadványai bizonytalan hangot használjanak s minthogy Krisztus imádását pusztá bálvány-imádásnak tartotta, úgy szerkesztette meg az alapszabályokat, hogy a tagok közé nem kerülhetett be áriánus. Némelyek tiltakoztak ugyan ez ellen, az eredmény azonban mégis csak az lett, hogy egy nemzedéken belül az unitárizmus megtisztult az áriánus színezettől. Az áriánusok maguk sohasem szervezkedtek meg s így most, bár egynémelyik visszament az orthodox egyházakba, egyre többen kezdték elfogadni Priestley és Belsham tiszta unitárizmusát, úgy, hogy végül is Krisztus imádásának tana végkép eltűnt az unitárizmus egéről.

Ez a londoni Unitárius Társaság olyan sikeresnek bizonyult, hogy nemsokára hasonlók alakultak a királyság mind a négy részében, azokat meg sok helyiérdekű szervezkedés követte. Mindezek nagy hatást gyakoroltak a szétszórtan élő szabadelvű presbitériánus és általános-baptista gyülekezetekre, hogy csatlakozzanak s együttes erővel harcoljanak ügyükért,

valamint, hogy felvegyék az unitárius nevet és segítsék az unitárius kezdeményezéseket. A szervezkedés az egyesített erő biztosságérzetét és a gondolkozás közös irányait eredményezte, melyekre az orthodoxok ellenérzésével szemben igen nagy szükségük volt. A Book Society sok fontos könyvet és értekezést adott ki és osztott szét. Leghíresebb ezek közül az „Improved Version of the New Testament” (Az Új testamentum javított kiadása.) 1808-ban. Ebben a munkában Belsham-é volt az oroszlánrész. A könyv sok javítást eszközölt a szövegben és sok olyan változtatást vitt át, melyeket később a Revised Version (átdolgozott kiadás, a modern angol Biblia) is átvett. Sok jegyzetet is közölt a könyv az unitárius vita kérdéseit illetően, melyeket ugyan az orthodoxok elkeseredetten támadtak, amelyek azonban sokáig jó fegyverekkel látták el az unitáriusokat.

Ekkoriban még sok unitárius félt ügyüknek nyilvános szereplésétől, mert attól tartott, hogy az ellenük hozott, de közben feledésbe ment törvényeket felújítják és alkalmazzák ellenségeik, ép ezért a Book Society megalapítását is elleneztek. Mások viszont megelégedtek volna ezzel az egy társasággal, mert úgy hitték, hogy az unitárius érvek kinyomtatásával az olvasó közönségnek alkalma nyilott az igazság megismerésére s most már csendben, de biztosan, az orthodoxia néhány év alatt elveszíti lábait alól a talajt. Jöttek is áttérők, de nagyon lassan. Nem mindenki olvasta el a kiadványokat s nem mindenki tért át azok közül sem, akik elolvasták. Olyanok is sokan voltak, akikhez a nyomtatott kiadványok soha el sem jutottak. Egyre nyilvánvalóbbá lett tehát, hogy, hacsak az unitarizmus nem akarja igazságát a véka alá rejteni, hozzá kell kezdenie a személyes missziói prédikáláshoz. Wright Richard, egyszerű származású általános-baptista prédikátor, aki azután unitárius-sá lett, tizennégy évig utazgatott Anglia északi és keleti részein, mint önkéntes misszionárius, s a köznépet mindenütt késznek találta elvei befogadására.

Körülbelül ugyanebben az időben Eaton Dávid, egy Yorkban élő, baptista világi férfiú, megismerte az unitarizmust s oly lelkes hívő lett, hogy hirdetni kezdette: az unitáriusoknak nem szabad mindig csak védekezniök, támadólag kell fellépniök s épp oly lelkesedéssel kell hirdetniök igazságaikat, miképp azt az orthodoxok teszik népszerű prédikálásaikban. Ő maga kezdett hát világi prédikátorként (Angliában ismert intézmény. A

ford.) működni és sok éven át folytatta munkáját, állandóan agitálva közben egy unitárius misszió-társulat felállítása mellett. Azt vetették indítványa ellen, hogy az idő még nem eléggé érett ilyen megmozdulásra, hogy az unitarizmus nem való az egyszerű emberek számára, hogy az orthodoxokat, sőt talán a polgári hatóságokat is büntető lépések megtételére izgatná az, és hogy a methodisták világi prédikátorainak működése olyan botrányos túlzásokat eredményezett, melyek a vallást nevetségessé tették. Lindsey azonban és még néhányan, rokonszenveztek ezzel az eszmével, úgy, hogy az lassanként csatát nyert s Eaton nyolc évi keresztes hadjárata után 1806-ban megalakult a „Unitarian Fund for Promoting Unitarianism by means of Popular Preaching” (az unitarizmus népszerű prédikálás útján való előmozdítására alakult unitárius alap), melyet röviden csak „Unitarian Fund”-nak neveztek. Az volt a célja, hogy segítszenek belőle szegény unitárius gyülekezeteket, unitárius misszionáriusokat, valamint olyan lelkészeket, akik unitáriussá levésük miatt szenvednek.

A missziói szellem most aztán az egész országot lázba hozta és sok hasonló célzatú helyi társaság alakult. Akik azt hitték, hogy az unitarizmus csak a művelt és gazdag osztály számára való, belátták, hogy súlyosan tévedtek. Wright Richárdot kiküldötték misszionáriusnak s ő éveken át gyalog utazgatott Angliában és Skóciában, sok nehézséget győzött le, sok izgalmas kalandot élt át, prédikált konyhákban, csűrökben, vásártereken és nyílt mezőkön, mindenütt, ahol csak embereket tudott gyűjteni maga köré, mint egy új, unitárius Wesley. Prédikált minden megyében, sok faluban, Anglia és Skócia minden nagyobb városában, egész sereg követőt szerzett vallása számára, új unitárius gyülekezeteket szervezett egyszerű emberekből és megerősítette a már létező, de gyenge egyházközségeket.

Mialatt Wright így dolgozott, Lancashire északi részén egy népszerű methodista prédikátor, Cooke József, eretnek nézeteket kezdett hirdetni s ezért 1806-ban kiűzték egyházából. Ő lett aztán e körzetben a methodista unitarizmus megalapítója, körülbelül egy tucat methodista unitárius gyülekezetet szervezett meg, melyek néhány éven át világi prédikátorokat tartottak és saját külön társaságukat is megalakították, végül azonban beleolvadtak az általános unitárius testületbe és rendes lelkészeket hívtak szószékeikre.

A missziói hullám Skóciába is átcsapott. A XVIII. század második felében itt is voltak már szabadelvű próbálkozások, amint ezt Burns Róbert „Kirk's Alarm“-ja is tanúsítja (Burns a skótok legnagyobb lírikus költője volt. 1759-ben született, 38 évig élt. A „Kirk's Alarm“, riadalom az egyházban, egyik híres költeménye. A ford.), a presbitériánusok azonban erős szervezetekben éltek s a szabadelvűséget nem engedték kifejlődni maguk között. 1776-ban Edinburghban, 1782-ben Montrose-ban és Dundeeben (később) azonban Palmer Fyshe Tamás lelkész mégis alapított unitárius gyülekezeteket s más városokban is prédikált. A mozgalom azonban megfeneklett Palmer elfogatásával (a politikai reform-mozgalomban is résztvett) és hét évi Botany Bay-ben töltött fogságával, mert mikor innen kiszabadult, hazafelé vezető útján hajótörést szenvedett és meghalt. 1811-ben azonban erős és állandó jellegű mozgalom kezdődött Glasgow-ban, hol Skótország első unitárius templomát is felépítették.

Az Unitárius Alap (Unitarian Fund) új szellemet hozott a régi egyházközségekbe s nagyszerű missziói munkásságával csakhamar túlszárnyalta a Book Society tevékenységét. Bezárt templomokat nyitattott meg újra, gyenge gyülekezeteket segélyezett, egyre több misszionáriust küldött szét az országban s már idegen országokba küldendő misszionáriusokról is kezdtek gondolkozni. Erőfeszítéseik eredménye oly széleskörű sikert hozott, hogy míg a század elején csak megvetéssel beszéltek az unitáriusok gyengességéről, most, alig húsz év múlva, tisztelni kezdték őket erejükért s félni kezdték tőlük az orthodoxia ellen intézett sikeres hadjárataik miatt.

Mindezekben Belsham tevékeny részt vett. Tehetséges szervező volt, híres szónok és félelmetes író. Bár természeténél fogva nem szerette a vitatkozást, ha belekényszerítették szívós ellenfélnek bizonyult, kinek csapásai sebeztek s kinek metsző szarkazmusa még a püspököket sem kimélte, ha rászolgáltak. Az angol egyházzal szemben folytatott vitatkozás során, a kérdések tiszta megfogalmazása és megfelelése sokat tett a disszenter egyházaknak az angol egyház felé való hajlásuk megakadályozására. Sikeresen védelmezte Priestley-t és Lindsey-t, azoknak haláluk után történt megtámadtatásuk alkalmával s több mint ötven nyomtatott művében tisztán megfogalmazta és nagy erővel védelmezte az unitárius hitelveket. Az unitarizmus igen tiszta és határozott dolgot jelentett számára:

az egy személyű egy Istenbe vetett hitet, kit egyedül kell imádniok; és a Krisztusban, mint minden szempontból emberi lényben való hitet, kit csodatételei és feltámadása a választott Messiásnak lenni bebizonyítottak. Ahol a félénk unitáriusok alig merték ezeket az elveket megvallani, ő nyíltan prédikálta is azokat s merészségével másokat is megerősített, hogy meggyőződésük mellett kitartsanak.

Az unitarizmus nyílt előretörését nem kis mértékben segítette elő az őket súlyosan érintő Blasphemy Act (istenkáromlási törvény) eltörltetése 1813-ban. Ez a törvény, mely az angol Corpus Juris-ban 1698 óta szerepelt s mely az unitáriusokat javaik elkobzásával és bebörtönöztetéssel fenyegette, kezdettől fogva holt betű maradt s a korona újabban épen el is tiltotta, hogy annak hatálya miatt bárkit is üldözzenek. Mindazonáltal mégis csak fennállott a lehetőség, hogy alkalmazásba kerül. 1792-ben már megpróbálták visszavonadni, de akkor sikertelenül, mert ez az időpont még túlközel esett a Birmingham-ben lefolyt eseményekhez, semhogy a disszenterék szabadelvű ágát ilyen kedvezményekben akarták volna részesíteni. Most azonban ellentmondás nélkül visszavonták a törvényt. Smith Vilmos (William) vezette a kampányt, Nightingale Florence nagyatyja, igen lelkes unitárius férfiú, ki már régóta védelmezte a szabadelvű disszenteréket a parlamentben.

Az unitáriusok tehát, másfélszázad eltelte után, megérték végre, hogy szabadon tarthatták istentiszteleteiket, a törvény engedelmével s nemcsak hallgatólagos elnézésével, mint azelőtt. Voltak azonban még jogok, amelyeket el kellett érniök, hogy egyházlétük mindazt megkapja, amihez egy szabad országban joguk volt s most ezeket kezdték előkészíteni. Az a gyors haladás, ugyanis, melyet az utóbbi években elértek, valamint nyílt beszéd-módjuk, mellyel az orthodox dogmákat bírálták, felkeltette ellenük a konzervatívok ellenszenvét.

A veszedelem első jele Wolverhampton-ban, közel Birmingham-hez, mutatkozott. A presbitériánus egyházközség, mely ott már a XVII. század végén megalakult, lassanként szintén szabadelvűvé kezdett válni s most meg már nyíltan unitáriusnak vallotta magát, de istentiszteleteit még mindig abban a templomban tartotta, melyet egy orthodox nemzedék építtetett volt. 1806-ban lelkeszük bejelentette, hogy ő szentháromság hívővé lett, mire megpróbálták rábírní, hogy mondjon le az állásáról. Sok lárma, elkecseregett vita keletke-

zett erre ellene is, és mellette is. Az orthodoxok melléje álltak s a következő évben a bíróság elé vitték az ügyet, megpróbálva az egyházi épületeket és vagyont elvenni az unitáriusoktól, azzal az ürüggyel, hogy azokat az orthodoxok hagyták rájuk orthodox istentiszteletük számára. A per megindult s mindkét oldal elkeseredetten vitatta a maga igazát. Az unitáriusok jól tudták, hogy ha ezt a pert elvesztik, igen sok templomukat fogja hasonló veszedelem fenyegetni, amint hogy tényleg több helyről érkezett már jelentés az orthodoxok ilyen szándékait illetően.

Korábbi szervezeteiket csak a misszió céljára alapították, most azonban az unitáriusok belátták, hogy szükségük van valami olyan szervezetre is, mely őket a törvény előtt kellő súllyal képviselni tudja. Ezért 1819-ben még egy társaságot alapítottak, „Association for the Protection of the Civil Rights of Unitarians” (Az unitáriusok polgári jogait védelmező társaság) címmel. Ennek az volt a célja, hogy ingatlanaik védelme mellett, minden törvényes úton előmozdítsa polgári jogaik teljes kivívását, minthogy az orthodoxok minden utat megpróbáltak ellenük s amíg a Test és a Corporation Acts érvényben volt, disszenter tulajdonképpen nem is lehetett közhivatalnok. Sérelmük volt az is, hogy házasságokat csak az angol egyház köthetett össze jogérvényesen, amint hogy a születési, házassági, és halálozási anyakönyveket is ez az egyház vezethette csak törvényesen, a disszenternek nem temetkezhetek az egyházközségek temetőibe, hacsak nem az angol egyház szertartását vették igénybe, az egyetemekről ki voltak zárva s ráadásul még adókat is kellett fizetniök az angol egyház javára.

Bár az unitáriusok mindig védték a disszenternek polgári jogait is, most a jelek azt mutatták, hogy az orthodox disszenterektől segítség helyett támadásra számíthatnak, ezért elhatározták, hogy most csak a maguk nevében fognak fellépni. A teljes jogegyenlőségért folytatott harc hosszú volt és elkeseredett. A Test és a Corporation Acts eltörléséért tulajdonképpen már kilencven éve folyt a harc s csak az ötödik kísérletre sikerült azt 1828-ban elérni. A többi jogokat ezután rendre szerezték meg, míg az utolsó is megadatott nekik, mikor 1871-ben eltörölték az egyetemi felvételeknél és a diplomák és fokozatok elnyerésénél azelőtt kívánt hitvallás-aláírási kényszert.

Idővel belátták, hogy az unitarizmus érdekeit jobban szolgálná egy erős szervezet, mint a már meglévő, de egymástól

független alakulatok s egy ilyen szervezet alapítására már 1819-től kezdve megindultak az előkészületek. 1825-ben aztán megalakult a „British and Foreign Unitarian Association (a brit és külföldi unitárius társulat), mely a „Civil Rights Association“-t és az „Unitarian Fund“-öt azonnal, a „Book Society“-t pedig egy év múlva magába olvasztotta. Ez időtől kezdve az angol unitárizmus, jól megszervezve, mint felekezet, sokkal nagyobb és eredményesebb tevékenységet fejtett ki. A missziói vállalkozásokat újult erővel folytatták. Harris György lelkész húsz éven át Anglia északi részében és Skóciában eleven missziói tevékenységet folytatott. Glasgow-ban hatalmas gyülekezeteket vonzott maga köré s az unitárius hitnek nagy tiszteletet szerzett, míg Skócia többi részében több mint negyven missziói állomást létesített, oly eredményesen munkálkodva, hogy az orthodoxok csak „az ördög káplánja“ néven emlegették. Külföldi munkát is kezdeményeztek. Az erdélyi unitáriusokkal már 1822-ben összekötötést létesítettek s azt mind a mai napig fenn is tartották. Egyházközségeket szerveztek Gibraltar-ban (1830) és Párizs-ban (1831), misszionáriust küldtek Indiába (1831) s egyházközséget és iskolát alapítottak Madras-ban.

Ez az agresszív politika persze kiváltotta az orthodoxok ellenségeskedését. Sok támadás érte az unitáriusokat, s néhány híres vita is származott ezekből. Az unitáriusok inkább csak védekeztek, a Bibliából véve argumentumaikat, s amennyire csak lehetett mindig megtartották az udvarias hangot. E viták iránt sokszor igen nagy érdeklődés nyilvánult meg az ország minden részében. Így Belsham Londonban Krisztus unitárius felfogását védelmezte. Dr. Carpenter Lant Bristol-ban a helyettes-elégtétel unitárius értelmezését és az „Improved Version“-t (a Biblia javított kiadását) védte a későbbi érsek, Dr. Magee igazságtalan vádjaival szemben (1820). Yates Jakab Glasgow-ban sokáig (1815—1817) védelmezte az unitárizmust Wardlaw Ralph lelkész ellen s vitájuk négy, vagy öt kötetet töltött meg. Porter Scott János lelkész Belfast-ban (1834) négy napon át vitázott nyilvánosan Dr. Bagot lelkésszel. Liverpool-ban pedig három unitárius lelkész tizenhárom egyházi beszédben igen nagy siker mellett védelmezte az unitárius hitelveket az angol egyház tizenhárom lelkészének egyesült támadásai ellen (1839). Ezek a viták megmutatták, hogy az unitárizmus milyen veszedelmes ellenfele lett az orthodoxiának s amellet, hogy új követőket szereztek az unitáriusok számára, egy-

úttal a régi unitáriusokat is feltüzelte és megerősítette ügyük mellett.

E viták közül a legkomolyabb következményekkel a Manchesterben 1824-ben megindult vita járt. Az ottani unitáriusok egyik közebedjén az egyik szónok néhány megjegyzést tett az orthodoxiára, melyeket az ujságok is közöltek, az orthodoxok nagy felháborodására, úgy, hogy azok elhatározták, hogy megleckéztetik az unitáriusokat. A Wolverhampton-ban történt per óta ugyanis, az orthodoxok rávetették szeméiket az unitárius ingatlanokra s csak az alkalmat várták, hogy a törvény valamilyen eszközével elvegyék azokat tőlük. Most érkezettnek látták az időt s megindult a per, mely azután nagy hirre tett szert.

A York-ban levő presbitériánus gyülekezet egyik tagja ugyanis, Hewley Sarah úrhölgy 1704-ben alapítványt tett „Krisztus szent evangéliumának szegény és istenes prédikátorai”-nak és másoknak felsegélyezésére. A presbitériánus egyházközség szabadelvűvé válásával ez az alapítvány az unitáriusok kezébe került s annak jövedelmét jórészt unitárius lelkészek segélyezésére használták. Az independensek most meg akarták kapartani ezt az alapítványt s 1830-ban pert indítottak az unitárius alapítvány-kezelők elmozdítására végett, azt hangoztatva, hogy az unitáriusoknak nincs joguk a régi presbitériánus javakat használni, minthogy azokat az orthodoxok használatára alapították, olyan időben, mikor még az unitarizmus törvény-ellenes mozgalom volt. Az unitáriusok viszont azzal argumentáltak, hogy az alapító levélben nem volt kikötés dogmatikai tekintetben. A pert mindkét oldal makacsul folytatta, bíróságtól-bíróságához felebeztek s az ügy mind rosszabbul kezdett állani az unitáriusokra nézve, míg azután a Lordok Háza 1842-ben kimondta, hogy semmiféle alapítványt sem lehet olyan célokra használni, amelyek az alapítvány tevésének idejében törvénytelenek voltak. Az unitárius alapítvány-kezelőket tehát elmozdították helyükről s a három orthodox disszenter felekezetből neveztek ki helyettük új kezelőket.

A Lady Hewley-ügy, amint nevezték, az angol unitarizmus egész történetének legkritikusabb perceit idézte elő. A Wolverhampton Chapel ügyét, melyet a Lady Hewley-ügy eldőltéig függőben tartottak, most szintén az unitáriusok elmarasztalásával intézték el. Az unitáriusok elvesztették a templomot, minthogy azonban az angol egyház kezeibe került az, az orthodox disszenterek semmit sem nyertek vele.

Mialatt ezek az ügyek Angliában tárgyalás alatt állottak, Irországban is elvettek az unitáriusoktól egy templomot és egy alapítványt. Több más esetben is perre került a dolog s az a veszély fenyegetett, hogy Ulsterben minden templomukat elveszítik. Átmenetileg Angliában ugyan nem folyt per újabb templomok igénylése végett, az orthodoxok azonban nem csináltak titkot abból, hogy az összes régi presbitériánus templomokat és alapítványokat igényelni fogják. Így két-háromszáz per fenyegette az unitáriusokat, melyek nem járhattak volna más eredménnyel, minthogy ugyanannyi templomot (s a templomokkal iskolákat és alapítványokat is) elvesznek tőlük, úgy, hogy alig marad majd néhány templomuk s ezek is csak a legkisebbek közül.

Belátták, hogy nincs más menekvés számukra, mint a parlamenthez fordulni, mely külön erre a célra hozott törvényvel még megmenthetné templomaikat. Rávettek hát a kormányt, hogy terjessze a parlament elé a „Dissenters' Chapels Bill”-t (a disszenter templomokra vonatkozó törvényjavaslatot) 1844-ben, melynek értelmében az egyházközségek birtokában maradnának háborítatlanul mindazok a templomok, amelyek már legalább huszonöt év óta birtokukban vannak. A javaslatot a püspökök, a kongregacionálisták, methodisták és orthodox baptisták hevesen ellenezték, sőt azt meg is petitionálták, de ugyanakkor a javaslat mellett is érkeztek be petíciók s Sir Peel Robert egész kormányával melléje állott az ügynek, aminthogy melléje állottak olyan hatalmas egyéniségek is, mint Lord Russel János, Lord Macauley és Gladstone s végül is három az egyhez szótöbbséggel, az orthodoxok nagy felháborodására, megszavazta a törvényjavaslatot a parlament.

Az éveken át folyt per azonban annyira kiélezte a viszonyt az unitáriusok és az orthodoxok között, hogy 1836-ban, egy kivételével, minden unitárius kilépett abból a lelkeszi egyesületből, melyhez az összes disszenter lelkeszek hozzátartoztak, hogy ezzel is tiltakozzanak az orthodox többség igazságtalan magaviselete miatt. Így az utolsó szál is elszakadt a régi disszenter egyház három hajtása között.

A harminc évig tartó küzdelem a fiatal felekezet minden erejét és figyelmét lekötötte, úgy, hogy előhaladása egy nemzedéken át lelassúdott. Mindazáltal nyereségük mégis akadt; mikor Irország szabadelvű presbitériánus gyülekezeteinek egyik igen befolyásos csoportja csatlakozott a mozgalomhoz. A „Dis-

sentes' Chapels Act" most már új reményekre jogosította fel az unitáriusokat, mert a bizalom megerősödésével a munka is lelkesebben indult meg, úgy, hogy 1844-től új korszak kezdődik az angol unitarizmus történetében. Az elvesztett Lady Hewley-alapítvány helyett újat gyűjtöttek, új missziós társaságokat szerveztek, a néhány elvesztett, főként falusi és kicsiny egyházközség helyett sok új gyülekezet alakult, különösen az északi gyárvárosokban s Londonban. A régi egyházközségek tagjainak száma meggyarapodott, új templomok épültek s a régieket kijavították, egyházközségeket alapítottak a gyarmatokon, új teológiai iskolát szerveztek¹ s a nagy városokban a szegények között jótékonyági munka indult meg. Anglia északi részén egy második methodista csoport is csatlakozott az unitáriusokhoz, Barker József lelkész követői, kiket 1841-ben kiűztek a methodista New Connexion szervezetből, eretnekség miatt.

Mialatt ezek a külső változások és küzdelmek jó eredményeket hoztak az unitárius ügynek, belsőleg is egyre mélyült és érett az unitárius gondolat. Priestley és Belsham, kik fél-századon át vezették és befolyásolták az unitáriusok eszmei haladását, bár maguk mélységesen vallásos egyének voltak, túlsokat foglalkoztak a hittételekkel s az orthodoxia támadásával, úgy, hogy a vallásos érzés ápolása a felekezetben háttérbe szorult. Vallásuk inkább látszott a fej dolga lenni, semmint a szívé s követőik igen sok temploma rideggé és szellemietlenné lett. Ezt a hibát hamar észrevették s a XIX. század első harmada alig telt el, mikor már Channing Amerikából érkező befolyása kezdte más irányba terelni az angol unitárius gondolkozást, mikor pedig az orthodoxok elleni vitatkozás lecsendesült, az unitáriusok végre abba a helyzetbe kerültek, hogy vallásos életüket szabadon fejleszthessék tovább.

A lelki változás vezetője Martineau (olvasd: Mártinó) Jakab (James),² aki Priestley követésével kezdte, de mihamar

¹ A „Unitarian Home Missionary Board“ (később College) Manchester-ben, 1854-ben, melyet ma „Unitarian College of Manchester“-nek neveznek. (Erdélyi lelkészjelöltjeink itt állandó ösztöndíjon tanulhatnak. A fordító).

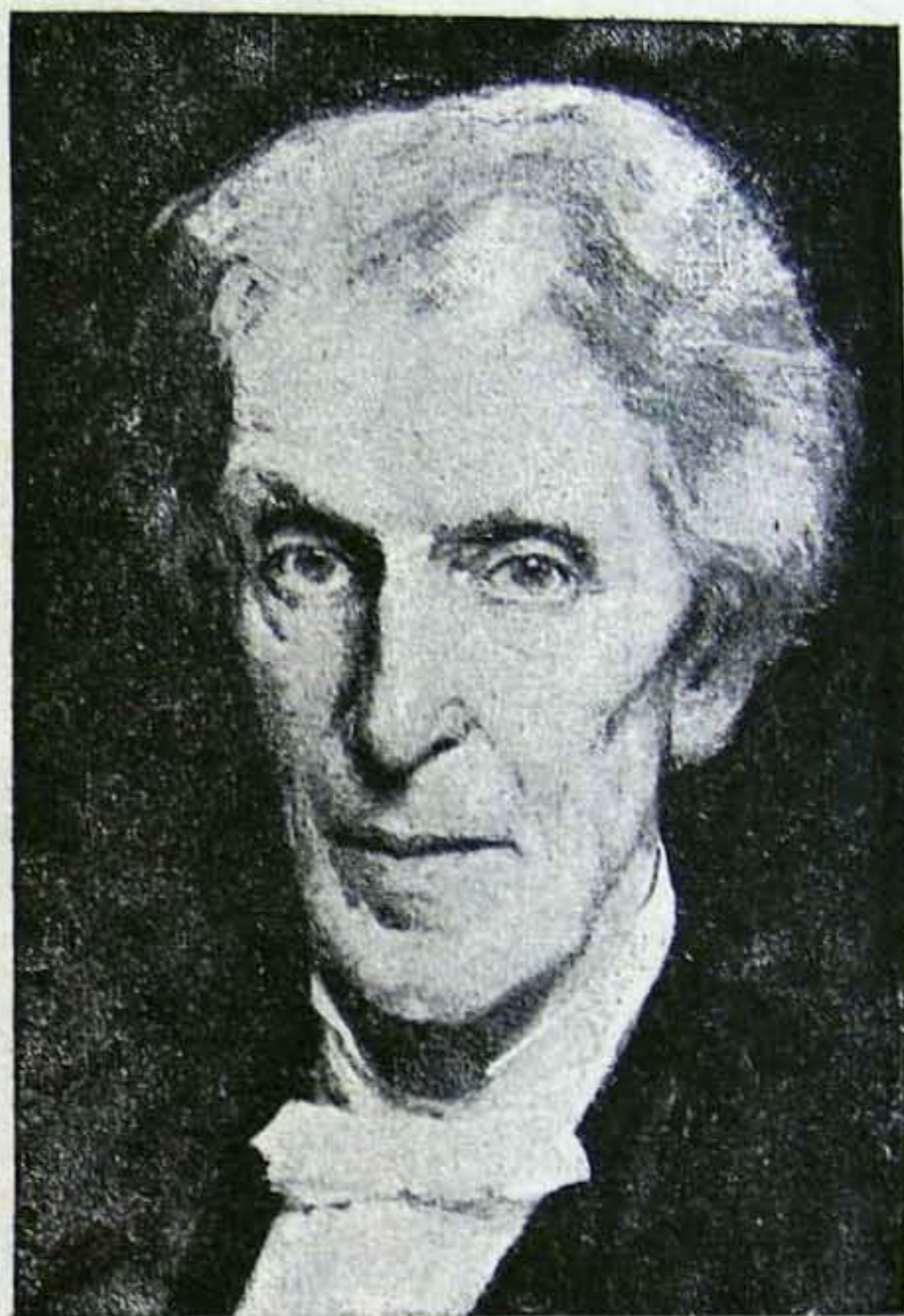
² Martineau Jakab Norwich-ban született, 1805-ben, polgári (állami kultúr) mérnöknek nevelték, de, vallásának és egyházának szerencséjére, hamarosan pályát változtatott s a lelkészi tanulmányokhoz kezdett hozzá. Prédikált (lelkész volt) Dublin-ban (1828–1832), Liverpool-ban (1832–1857), — hol vezető szerepet vitt az unitárius vitában 1839-ben, — és Londonban (1859–1872). Ugyanakkor teológiai ta-

Carpenter Estlin József,
az összehasonlító vallástudomány
megalapítója, az újkor egyik leg-
nagyobb angol teológusa.

Tagart Edward,
az első angol unitárius lelkész,
aki az erdélyieket meglátogatta.
(Az abszolutizmus alatt, 1858-ban.)

Martineau Jakob
(1805—1900).
Talán a legnagyobb
unitárius teológus,

Hope St. Unitarian Church, Liverpool-ban.
Dr. Martineau temploma.

új értelmezést adott a vallásnak s aztán, mint a legtöbb, befolyással rendelkező unitárius lelkésznek negyvenöt éven át tanára, az egész felekezet gondolkozásának irányítója lett. Vezetése alatt az angol unitáriusok felhagytak a Szentírás verseire való szolgálai támaszkodással s ehelyett hitüket főképen ésszerűvé akarták tenni; többé nem tulajdonítottak fontosságot a csodáknak, még, ha hittek is azokban továbbra is; Krisztust egészen embernek fogták fel s az áriánizmus teljesen kiveszett közülök. Némelyek aggodalommal szemlélték ezeket a változásokat s 1865-ben kísérletet tettek egy unitárius hitvallás felvázolására, hogy ezzel megakadályozzák a további változásokat, ez a kísérlet azonban meghiúsult. Martineau 1867-ben megpróbálta egy „Free Christian Union”-ban (Szabad keresztény szövetség) a különböző felekezetek szabadelvű gondolkozóit egy táborba gyűjteni, az orthodoxok azonban nem akartak benne részt venni s így az rövid életű vállalkozás maradt. Hasonló kísérletet tettek a szabadelvű kongregacionálisták a „Congregational Union” gyűlésén 1871-ben, hogy megnyissák az utat az unitáriusokkal való érintkezésre, a nagy többség azonban leszavazta őket s ilyenirányú kísérlet azután nem történt többé.

A XIX. század közepétől kezdve az angol unitáriusok története egészséges és állandó, de lassú és esemény nélküli haladást mutat. Veszített is néha, de másutt annál többet nyert. Kisebb szervezetek állottak elő, hogy kiegészítsék a nemzeti (egyetemes) Társulat munkáját, legtöbb esetben a néhány évvel azelőtt alakult amerikai szervezetek tapasztalatainak felhasználásával.

Az unitáriusok az angol nemzet életében befolyásos és tiszteletreméltó szerepet vittek. Számukat messze felülhaladó arányban voltak képviselve a parlamentben s igen kitüntették magukat a szabadelvű politika, a szociális reformok, az emberbaráti mozgalmak, a nevelés, a tudományok és az irodalom terén.² A minden disszenterre ránehezedő terheken kívül, még

nára volt az egyik unitárius teológiai intézetnek, melyet akkor „Manchester New College”-nak neveztek, 1840-től 1885-ig, sőt annak igazgatója (principal) is volt 1869-től kezdve. Több kötet örökértékű egyházi beszédet s néhány igazán nagy teológiai munkát adott ki. A XIX. század legnagyobb unitárius teológusa volt. Mint szónok, gondolkozó és tanár egyaránt nagy tiszteletben részesült, őt ország egyetemlein tüntették ki. Minden keresztény felekezetet lekötölelt a keresztény hit nemes és sikeres védelmezésével. Londonban halt meg 1900-ban.

² A szövegben említettek mellett, elég lesz felemlítenünk az alábbi kiváló an-

viselniök kellett az összes orthodox disszenterek ellenérzését is és ha ezek a terhek kissé meg is akasztották őket fejlődésükben, vallásukhoz való ragaszkodásukat viszont annál erősebbé tették. A XX. század kezdetén mintegy 360 egyházközségük volt a brit szigeteken s körülbelül még egy tucatnyi a gyarmatokon. Ez a szám azóta kissé növekedett. Már régen feladták felekezetük ifjúkorának azon reménykedését, hogy egy-két nemzedéken belül egész Anglia úgy fogja látni az igazságot, amint ők látják, viszont ma már tisztábban látszik, mint valaha, hogy Anglia vallásos életében ők is tevékeny részt alkotnak s hogy nélkülük ez az élet szegényesebb lenne. Feladatukat intelligensen és komolyan végzik s reménykedve néznek állandó növekedésük és a keresztény civilizáció hasznára való működésük jövője elé.

gol unitáriusok neveit: Sir Lyell Károly, a geológus; Sir Jones Vilmos, az orientalista; Roscoe Vilmos, a történész; Wedgewood Józsiás; Sir Bowring János, az államférfi; professzor Jevons S. W., a logista bölcsész; Ricardo Dávid, a nemzetgazdász; Darwin Erazmus, a természettudós; Mrs. Barbould, Mrs. Gaskell és Edgeworth Mária, írónők; Pounds János, a szegények iskolájának a megalapítója; Nightingale Florence és Carpenter Mária, filantrópista nők.